

TÜRKÇE VE KAZAKÇA ALKIŞ-KARGIŞ SÖYLEME GELENEĞİNİN PSİKODİNAMİĞİ ÜZERİNE SOSYOLİNGÜİSTİK BİR İNCELEME

Zubaida SHADKAM*
Özlem DEMREN**

Öz: Türk sözlü kültür ürünleri arasında önemli yere sahip olan alkış ve kargışların, taşıdıkları yaptırım gücünü ve söyleniş nedenlerini bilmek, Türklerin dünya algısını ve yaşam felsefesini anlatmakta büyük rol oynar. Bu çalışmada, sözlü kültürün psikodinamiği çerçevesinde, Türkçe ve Kazakça alkış-kargış söyleme geleneği, “söz edimi” kuramı üzerinden çeşitli örneklerle ele alınacaktır ve sosyolinguistik açıdan incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Alkış, kargış, söz edimi, Kazakça, Türkçe, sosyolinguistic
A Sociolinguistic Evaluation on the Psychodynamic of Turkish and Kazakh Blessing-Cursing Tradition

Abstract: Knowing the sanction power and reason of pronunciation, blessing and cursing have an important place among the Turkish oral culture products to understand the world perception and life philosophy of Turks. In this paper, Turkish and Kazakh words on blessing and cursing tradition will be evaluated in the frame of psychodynamism of oral culture over “speech-act” theory and sociolinguistic through various examples.

Keywords: Blessing, cursing, speech-act, Kazakh, Turkish, sociolinguistic

Giriş

“Dilin sözlü niteliği ve sözlü kültürle yazı arasındaki bazı farkların daha derin anlamları, bilim dünyasında son on yılda sezilmeye başlanmıştır. Antropolog, sosyolog ve psikologlar, sözlü kültürle ilgili yerel araştırmalara girişmiş; kültür tarihçileri, tarihöncesini, yani insan yaşamına ait kelimeye dönüşmüş tutanakların bulunmadığı yazı öncesi devri didik didik incelemişlerdir” (Ong 2003:17). Dil sese dayalı bir olgudur. İnsanlar, pek çok farklı yoldan iletişim kurarlar ve bunu yaparken de bütün duyularını bu iş için kullanırlar. Bunun yanında el kol hareketleri, jest ve mimikler de iletişim yöntemi olarak oldukça zengindir. Fakat esas olan iletişimin hakimi olarak “dil ve dili duyuran tane tane seslerdir”. Bu anlamda hem iletişim, hem de düşünce ses ile önemli ölçüde bağıntılıdır. “Bir görüntü, bin kelimeye değer, deyişini çoğumuz biliriz. Peki, bu önerme doğruysa bunun bir deyiş olmasına ne gerek var? Çünkü bir görüntü, ancak belirli koşullarda bin kelimenin yerini tutar ki o da, görüntüyü çevreleyen kelimeleri içeren bağlamdır” (Ong 2003:18-19).

“Kelimeler sestem ibarettir. Sözleri hatırlatmaya çalışabilirsiniz, fakat sözleri “arayıp bulacağımız” somut bir kaynak yoktur. Sözün ne odak noktası, ne bir izi (yazıya bağımlı, görsel), ne de ağızdan çıkmasıyla vardığı yer arasında elle tutulur

* Doç. Dr., Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Türksoy Bölümü, Almatı/KAZAKISTAN, zubaide.z@kaznu.kz. ORCID ID: 0000-0003-2080-3671

** Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü, Sivas/TÜRKİYE, odemren@cumhuriyet.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-8924-5367

bir yörüngesi vardır. Kelimeler başlı başına bir olay, bir eylemdir” (Ong 2003:46). Duyular, zaman içinde algılanabilir bir yapıdadırlar; bununla birlikte ses, zamanla farklı bir ilişki içerisinde ve bu ilişki, insan duyguları ve zaman arasındaki diğer ilişkilerden oldukça farklıdır. “Ses, ancak varlığını yitirirken işitilir. Yalnız yok olabilir değil, özünde geçicidir ve geçici niteliğiyle duyulur. Sesi durdurup sese hakim olmak mümkün değildir. Sesin akışını durdurursak, sessizlikten başka bir şey kalmaz. Bütün duyular zaman içinde yer alsın da durdurulmaya, sabitleşmeye işitme kadar meydan okuyan ikinci bir duyu yoktur” (Ong 2003:46-47). Ortak bir görüşe göre ise, “sözlü toplumlarda kelimeler büyük bir güç simgeler”. “Güç kullanmadan ses çıkmaz”. Bu anlamda, ses ve sesli söylem dinamik bir yapıya sahiptir. “Sözlü kültürlerde insanların, büyük bir olasılıkla evrensel olarak, kelimelerin büyüklüğüne bir güç içerdiğine en azından bilinç dışında inanmaları, kelimeleri zorunlu olarak söylenen, seslendirilen ve dolayısıyla bir güç tarafından harekete geçirilen şeyler olarak algılamalarıyla ilintilidir”(Ong 2003:47-48). Sözlü edebiyatı güçlü ve göçebe hayat yaşayan toplumlarda olduğu gibi. Örneğin:

Kazak Türklerinde iyi ve olumlu sözlerin, kısmet ve rızkın yarısını elde etmek anlamına gelmesi (Kazakça: Jaksı söz jarımırıs, algıspen el kogerer janbirmen jer kogerer! / Türkçe: İyi söz rızkın yarısıdır, dua ile el/halk canlanır yeşerir, yağmur ile toprak yeşerir!). Kötü ve olumsuz sözlerin ağızdan çıkar çıkmaz yel ile uçup gitmesini dilemek, onun gerçekleşmesine engel olacağına inanmak, kelimelerin büyüklüğüne bir güç içerdiğine inandıklarının delilidir diyebiliriz (Kazakça: Auzınan jel alsın! Tili baylangır! Türkçe: Ağızdan yel alsın! Dili tutulsun!) örneklerinde görüldüğü gibi.

Sözlü kültürde kelimeler sesle sınırlandırılır ve bu, anlatım biçimini ve düşünme sürecini etkiler. Ne anımsayabilirsek onu biliriz. “anımsayabildiğini bilirsin” teoremi, aynı zamanda sözlü kültürde de geçerlidir. Ama sözlü kültürde yaşayanlar bir şeyi nasıl anımsar? Sözlü kültür metinden yoksundur. Peki bilgi kaynaklarını nasıl derleyip anımsanabilir kılar? Diyelim ki, sözlü kültürde yaşayan biri, zor bir sorunu çözmek için bir o kadar da zor bir sonuca vardı. Peki sözelleştirdiği bu çözümü gerektiğinde hatırlayabilmek için, aklına nasıl yerleştirir? Bu zor çözümü nasıl oluşturabilir? Bu durumda çözüm arayan, düşünen insana soru soran, onunla konuşan başka birisi gereklidir; saatlerce kendi kendine konuşmak kolay değildir. Sözlü kültürde bir konu üzerine düşünmek, başka biriyle iletişime girmeye bağlıdır. Yine de, dinleyici desteğiyle bile bütün düşüncenin korunması mümkün değildir. Bu nedenle belleğe yardımcı olmak amacıyla, “ağızdan çıkmaya hazır düşünce biçimleri” kullanmak gerekir. “Düşüncenin ritmik, dengeli tekrarlar ya da antitezleriyle, kelimelerdeki ünsüz ve ünlü uyumuyla, sıfatlar ve başka kalıpsal ifadelerle akması, herkesin sık duyup kolaylıkla hatırladığı, kolay hatırlanacak şekilde biçimlenmiş atasözlerinden oluşması ve belli izleklere yerleştirilmesi (örneğin toplantı, yemek, düello, vb.) gerekir”. Bu anlamda düşünce ve bellek sistemleri arasında bir ilişki söz konusudur. Belleği güçlendirmek için söz dizimleri bile koşullandırılır (Havelock 1963’ten akt. Ong 2003:46-50). Sözlü kültürde atasözlerinin, deyimlerin, alkış ve kargışların kısa, öz ve uyumlu bir yapıya sahip olması bunun içindir.

Gündelik dil temeldir ve teknik dil gündelik dil üzerine inşa edilir. Gündelik dil öyle bir kavramsal temel oluşturur ki, terim türetme etkinlikleri ve onlar üzerine

yapılan araştırmalar bu temel üzerinde yükselir. Bir toplumun bütün deneyimleri gündelik dil aracılığıyla yansıtılır ve bu, öğrenme sürecini destekler. Bu yönden bakıldığında, gündelik dilin incelenmesi bize bir topluluğun gerçekliği kavrayış şekli konusunda eşsiz bilgiler sağlar (Rossi 2001'den akt. Çelebi2014:75). Austin'e göre, "gündelik dilin uzun bir tarihi vardır ve insanlar tarafından çeşitli ayrımlar yapmak da dâhil olmak üzere çeşitli amaçlarla kullanılmaktadır". Gündelik amaçlarla kullandığımız bu dil vazgeçilmez bir değere sahiptir. "İnsan onun sayesinde erili dışıdan, canlıyı cansızdan, dostu düşmandan, köşeyi yüzeyden, daireyi kareden ayırır. Gündelik dil içerisinde listesi neredeyse sonsuza dek uzayan bu ayrımlar nedensiz değildir. Her ayrımların insanın hiç bitmeyen dünyevi etkinlikleriyle ilgili bir amacı vardır" (Austin 2009:16).

Söz edimleri kuramı bir dil felsefi kuramıdır ve "konuşmacı ve dinleyicinin söyledikleri ve davranışları, kişiler arası bir konuşmada kişilerin deneyimlediği edim, hareket ve olaylar arasındaki ilişkiyi gösteren mantıksal kuralların saptanmasına ilişkin bir girişimdir. Söz edimi kavramında edim eyleme, söz ise dile gönderme yapmaktadır". Gündelik dil felsefesinin amacı, "olgusal bildirimler dışındaki tümceleri de kapsayacak bir anlam kuramı" oluşturmaktır. Bu nedenle "doğrudan olgusal saptamalar olanlar dışındaki tümce örneklerini", yani daha çok günlük dil içerisinde sıkça kullanılanları inceler (Çelebi 2014:74).

Söz edimleri kuramı, dilin işlevleri üzerinde durarak, bireylerin dil aracılığıyla ne yaptıklarını açıklamaya çalışır. Bu kurama göre her cümle, söz aracılığıyla yerine getirilen bir eylem olarak görülür. Bir başka ifadeyle, tüm ifadeler anlamları dışında belli bir güçle, belli bir işi yerine getirirler (Levinson 1992'den akt Çelebi 2014:84). Şimdi Austin'in sınıflamasına değinelim. Austin aşağıdaki üç çeşit edimden bahsetmektedir:

1. Düz söz edimi: Kesin bir anlam ve gönderimle olan bir cümlenin ifadesidir; yani, anlamı olan sesler ve cümlelerdir. Austin'e göre, bir düz söz ediminde bulunduğu sırasıyla şu üç edim gerçekleştirilmiş olur. Bunlar seslendirme edimi, dillendirme edimi ve anlamlandırma edimidir.
2. Edimsöz edimi: Bir cümleyi söyleyerek onunla çağrıştırılan uzlaşım gücü bağıntılı düz ifade bulunma, ikram etme, söz verme vs..yani, gelenekleşmiş iletişim gücü olan ifadelerdir. Bu nokta, söz edimin işlevini göstermektedir. Edimsözler, düz söz ediminde bulunurken gerçekleştirilen edimleri kapsar. Dil yoluyla kişilere bir iş yaptırılırken ortaya çıkan edimsöz güçleridir. Örneğin; bildirimde bulunma, soru sorma, bilgi verme, emretme, rica etme, randevu alma edimsözleri gerçekleştirilmektedir.
3. Etkisöz edimi: Bir cümleyi söyleyerek dinleyici üstünde ifadenin şartlarına özel etkilere yol açma; yani, sözün yarattığı etki, söz edimin sonucunu ya da etkisini gösteren bölüm olarak değerlendirilmektedir (Levinson 1992'den akt. Çelebi 2014:84-85).

Burada alkış ve kargış sözlerinin dinleyici ve muhatap kişi üzerine yaratacağı sevinç, mutluluk veya üzüntü ve korku duygularından örnek verebiliriz. Örneğin, Türkçe: Alma mazlumun ahını çıkar aheste aheste! / Kazakça: Bireudın konılın kaldırmau (birinin gönlünü kırmamak);Türkçe: Allah işini rast getirsin! Allah yar ve yardımcın olsun! Kazakça: Tanır jarılğasın! Tanrı kollasın, korusun!

"Etkisöz edimi kavramı, edimsöz edimi kavramıyla bağlantılı, edimsöz

edimlerinin dinleyen kişilerin edimleri, düşünceleri, inançları vb. üzerindeki sonuçlarını, ya da etkilerini gösteren bir kavramdır”. Düşüncelerimizin gerekçeleri üzerinden karşımızdaki kişinin düşünce ve davranışlarını yönlendirmeye, ona bir şeyler yaptırmaya çalışırız. “Bütün bu anlatımlar etkisöz edimlerini gösterir” (Searle, 1969’dan akt. Çelebi2014:86).

Sözlü Kültürümüzde Alkış ve Kargış

Yaşantımızda alkışlar “dualar”, iyi düşünce ve dilekleri yansıtırken, kargışlar “beddualar” kötü düşünce ve dilekleri yansıtan “kalıplaşmış sözler” (Kaya 2003:131, 144) olarak karşımıza çıkarlar. Genel özellikleri itibariyle alkış ve kargış, uyarı nitelikli, sanatlı, kısa ve özlü sözlerdir (Artun 2017). Türk Dil Kurumu, “Büyük Türkçe Sözlük”te “alkış”¹ terimi için, “Bir şeyin beğenildiğini, onaylandığını anlatmak için el çırpma, alkışlama, kargış karşıtı”; “Hayır, dua, iyi dilek” açıklamaları yapılırken, “kargış”² karşılığı olarak ise, “Kargıma işi veya bu maksatla söylenen sözler, lanet, telin, beddua, ilenç, alkış karşıtı”; “İlenç, beddua” açıklamaları verilir. Alkış ve kargış kelimeleri terim anlamlarıyla, bütün Türk dünyasında ortak şekilde kullanılmaktadır ve zengin bir alkış, kargış söz varlığı mevcuttur. Divânü Lûgat-it Türk gibi bütün önemli yazılı kaynaklarda geçen “alkış” ve “kargış” kelimeleri, arkaik dönemlerde kullanıldığı biçimiyle günümüze kadar halk hayatındaki varlığını sürdürmeyi başarmıştır (Çobanoğlu 2012:87).

İlk olarak tarihî kaynaklardan Divânü Lûgat-it Türk’te karşımıza çıkan alkış sözü, “dua etme, övme, birinin iyiliklerini sayıp dökme” anlamlarında geçmektedir. Ayrıca “büyü, afsun” anlamındaki “arkış” sözü de ilgi çekicidir. Bunlardan başka “alka-/arka-: alkışlamak, övmek”, “alkaş-: alkışlamak, alkışta yarış etmek” ve “karga- arka-: kötülüğünü sayıp dökme” sözleri de alkış sözüyle ilgili olarak Divânü Lûgat-it Türk’te geçmektedir (Duymaz 2017:15).

“Türk sözlü kültür ürünlerinin pek çoğunda yer bulan alkış ve kargışlar, Türk kültürünün temel eserlerinden olan ve sosyal bir tablo özelliği gösteren Dede Korkut Hikâyeleri’nde de önemli yer tutar” (Harmancı 2012:2). Dede Korkut’un ağzından verilen şu alkışlar güzel birer örnektir:

Devletsüz şerrinden Allah saklasun hanım sizi.

Üç otuz on yaşunuz tolsun, Hak size yaman getürmesün, devletünüz payende olsun hanum hey.

İleyünüzde çahıp aydan ozan olsun. Azup gelen kazayı Tanrı savsun hanum hey (Ergin, 2004’ten akt. Harmancı 2012: 3).

“Alkış okumak (alkış tutmak)” deyiminin bağlamıyla ilgili olarak İskender Pala (2011) şunları paylaşır:

Alkış kelimesinin sözlüklerdeki anlamı “Bir şeyin beğenildiğini, hoşla gittiğini anlatmak için el çırpma ya da o yolda sözler söylemek”tir. Annemizin ak sütü kadar Türkçe olan bu kelime, kargış(beddua) kelimesinin zıt anlamlısıdır.

¹http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58c2c3a1b29e57.89155840

²http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58c2c3a5657367.69758321

Ancak eski lügatlar ‘alkış tutmak’ ile ‘alkış okuma’yı daima birbirlerinden ayırmışlardır. Bize göre alkış tutmak, afacan bir çocuğun klas bir hareketini el çırpılarak övmek ise, alkış okumak da bir sanatçıyı ‘Yaşa, Var ol!’ sözleriyle onurlandırmaktır.

Tarihi manasıyla alkış, “Padişahlar ile vezirler hakkında, halk tarafından hep bir ağızdan söylenen dua sözleri”dir. Eskiden bayram merasimlerinde, Cuma selamlıklarında ve muhtelif kutlamalarda bu tür temenniler sıkça duyulur imiş. Vaktiyle okunan alkışlardan bazıları şu türde sözler ihtiva eder: Padişahım çok yaşa! (bu alkışta ‘sen’ kelimesi yer almamakta ve baktığımız tarihi kaynaklar da alkışın ‘Padişahım sen çok yaşa!’ şeklini zikretmemektedir. İfadenin bu tür kullanımı yanlıştır).

Ömr ü devletinle bin yaşa!

Aleykeavnilah (Allah yardımcın olsun)!

Uğurun açık; ikbalin füzun olsun!

Devletinle bin yaşa!

Maşaallah!

Gururlanma padişahım senden büyük Allah var!

El çırpılarak yapılan alkışlar da tıpkı okunan alkışlar kadar övgü anlamında, olumlu mana ihtiva eder. Bu durumda kişi yahut olayı protesto için alkış tutmak; yahut bir cenazeyi alkış ile uğurlamak gibi banal uygulamalardan istihzalı bir mana anlaşılmalıdır. Hani, protesto edilen kişiye “Tebrik ederiz, pek doğru yaptın!”, yahut ölene “İyi ki öldün de kurtuldun (veya kurtulduk!)” der gibi (Pala 2011: 19-20).

Alkış ve kargışların kaynağı insan ve insan yaşamıdır; “genellikle yaşanmış bir olaydan” kaynaklandıkları söylenebilir (Artun 2017). Alkış ve kargış kelimelerinin ortaya çıkışı konusunda yapılan çalışmaların pek çoğu aynı görüş etrafında birleşir ve bu Türkçe kelimelerin "alka- 'övmek, şükretmek' +ş ve karga- 'lanet etmek, yermek, beddua etmek' +ş"³ şeklinde türetildikleri ifade edilir. Türk kültüründe alkış kelimesinin zamanla “bir kimseyi el çırpılarak övme anlamına büründüğü görülür. Alkış ve kargış kelimeleri kültürümüzde “al” ve “kara” renklerinin yüklendikleri olumlu ve olumsuz anlamlarla da ilişkilendirilmiştir. Al⁴ renk “sevinç, mutluluk ve olumlu bir davranış sonucu övülme ile bağdaştırılır ve övülen kişinin utançla yüzünün kızarmasından “alka-” fiilinin türetildiği ve buradan da alkış isminin ortaya çıktığı düşünülür. Yine kara renk de kültürümüzde olumsuz bir anlama sahiptir; “ayıp”, “yergi” gibi olumsuz kelimelerle bağdaştırılır ki, kara kelimesinden de “karga-”, “yermek, beddua etmek” fiilinin türetildiği ve oradan da kargış isminin ortaya çıktığı söylenebilir (Güner 2015:626-627, 630).

Dualar, merhamet ve yardım için koruyuculuğuna sığınarak genellikle tanrıya yapılan bir sesleniştir; insanın kendisi ve sevdiği için iyilik ve refah temennisidir. Dualar “hüküm bildiren olumlu dilek ifadeleridir”; bu nedenle istek bildiren bir kelimeyle tamamlanırlar. Kargışlar ise tam tersine bir tepkidir; tanrının korumasına

³ Alkış ve kargış kelimelerinin semantik, morfolojik ve fonetik yönlerinin incelenmesi konusunda bkz. (Güner 2015).

⁴ Türk kültüründe “al” sözü “hami ruh” ile ilişkilendirilir ve “alkış” sözü de bu ruhtan dilekte bulunmayla ilişkilidir (Duymaz 2017:17). Kültürümüzde al renk ve çeşitli anlamları konusunda bkz. (Ekici 2016).

sığınarak yine tanrının gazabının, zararı dokunmuş ya da dokunacağı düşünülen kişilere yöneltilmesidir. Tanrı aracılığıyla adaletin gerçekleşeceği inancıyla yapılan duaların ve bedduaların, “sihirli, sözlü formüller” oldukları düşünülür ve özellikle “kargışların boş yere söylenmesi hoş karşılanmaz” (Çobanoğlu 2012:87). İnsanlar sosyal ve psikolojik olarak dualardan ve beddualardan etkilenirler; bu çerçevede insanlar, alkışları din ve büyü ile ilişkilendirerek “sözlü bir etkilene aracı” olarak kullanmaktan kaçınmamışlardır. Bu, ilk insanların tabiat olaylarını kendi istekleri doğrultusunda yönlendirme amacıyla yaptıkları bir uygulamadır. Zamanla bu sözlü kalıplar “dinî anlamdaki duaların kapladığı alanın içine girerek büyüsel mahiyetlerinden sıyrılmışlardır” (Duyamaz 2017:15). Yine de, alkışın iyi yönde, kargışın ise kötü yönde insanı ve çevresindekileri “etkileme gücü” olduğuna inanılır ve hayatın her anında doğaçlama olarak kullanılırlar. Alkışlardan örnek verirsek; rüyasını anlatan kişiye “Hayırdır inşallah!”; sofraya oturmuş kişiye “Afiyet olsun!”; bir işe başlamış kişiye “Kolay gelsin!”; selam getiren kişiye “Getiren götüren sağolsun!” gibi sözler söylemek (Boratav 2003:112-114) âdettendir ve iyi niyet göstergesi olarak etkileyicidir.

Dua ve beddualar söylenişleri gereği plansızca, doğaçlama olarak ortaya çıkarlar ve insanların içinde buldukları duygu durumundan etkilenirler. Ortaya çıkan alkışlar ve kargışlar, onları kullanan insanların mizacından, kelime kullanım kapasitesinden izler taşırlar. Özlü ve kalıplaşmış sözler olduklarından belleklerde uzun süre yaşayabilirler. “Alkış ve kargışlar, aynı zamanda insanların öfke, çaresizlik, nefret, kin, düşmanlık ya da sevinç, neşe, mutluluk ve korumacılığının dışavurumu; bir nevi deşarjı olarak” da söylenirler. Ellerin yukarı açılması ve bedeninin hafifçe öne eğilmesi (Sevinçli 2015:100-101) yanında, dua yapılırken huşu içinde olunması, duanın inançla yapılması, gibi bedensel ve zihinsel olarak belli bir içtenlikli hal içinde olunması beklenir ki, yapılan duanın daha çabuk gerçekleşeceğine inanılır.

Alkışlar ve kargışlar kültürümüze ait yaratılardır ve “kültürel yaratılarımız, psikolojik gerçekliğimizin önemli bir parçasıdır” (Bkz. Kağıtçıbaşı 2000:50). Alkış-kargış eden ile alkışa-kargışa maruz kalan kişi arasında alkış ve kargış aracılığıyla bir tür iletişim kurulur ki, bu iletişimden kişilerin duygu durumları mutlaka etkilenir; bir anlamlandırma süreci yaşanır. Alkışı yapan kişi olumlu duygular içerisinde alkışını gerçekleştirir ki; alkışı alan kişi de kendisi için dilenen olumlu dileklere sevinir ve alkışı hangi davranışı gösterdiği için alıyorsa, gösterdiği bu davranıştan dolayı onaylandığını hisseder; sosyal normlara uymanın verdiği onaylanmadan dolayı da güdülenir, doyum sağlar. Kargışı yapan kişi ise, tam tersine olumsuz duygularla kargışını gerçekleştirir ve kargışa maruz kalan kişide korku, kaygı, gibi olumsuz duygulanımlara sebep olur. Büyük bir ihtimalle kargışa maruz kalan kişi onaylanmamanın verdiği rahatsızlık duygusuyla savaşmak zorunda kalacaktır ki, sosyal normlara uymama nedeniyle eleştirilmek rahatsızlık vericidir. Bu anlamda, sosyal normlara uyma ve uymama konusunda alkış ve kargışlar etkileyici ve kontrol sağlayıcıdırlar.

Alkış ve kargışlar yaratıldıkları kültürel bağlam içerisinde anlamlıdırlar. Kültürel unsurların değerlendirilmesinde “anlam ortama bağlı olarak değişir” ve “her insan kendi kültürünü, beklentileri, alışkanlıkları, değerleri ile laboratuvara getirir” (Kağıtçıbaşı 2000:38). Türk dünyasında alkışta ya da kargışta bulunma geleneğinde

de anlam ve ortam arasında bu açıdan bir ilişki söz konusudur. Bu bağlamda, kültürümüze ait olan ve ancak bizim kültürel ortamımız içerisinde anlamlı olabilecek, bizim kültürümüzden olanlarca ya da kültürümüze hâkim olan insanlarca anlaşılabilir; başka bir kültürde “anlam bağlamını”⁵ yitirecek alkış ve kargışlardan örnekler verebiliriz:

(Türkçe) Allah Korusun!

(Kazakça) Tanır jarylkasın! /Tanrı korusun!

...

(Türkçe) Baktın açık olsun!

(Kazakça) Bahıttı bol! / Mutlu ol!, Bahtın açık olsun!

...

(Türkçe) Başına devlet kuşu konsun!

(Kazakça) Basına bakıt kusu konsın! / Başına bahyt kuşu konsun!

...

(Türkçe) Fatma Ana'ya komşu olasın!

(Kazakça) Bibi Batıma koldasın! / Bibi Ayşa koldasın! / Bibi Fatma, Bibi

Ayşe kollasın!, yardımcın olsun!

...

(Türkçe) Hızır yoldaşın olsun!⁶

(Kazakça: Kydyr ata joldasın bolsın! / Hızır ata yoldaşın olsun!

...

(Türkçe) Al yerine kara sar!

(Kazakça) Basına kara tygylgır! / Başına kara dikilsin!

...

(Türkçe) Bekâr kocayasın, kimse almaya!

(Kazakça) Bakıt yaşılmagır! / Bahtı açılmasın!

...

(Türkçe) Dumanın tütmeye, ocağın söne!

(Kazakça) Oşagy songır! / Ocağı sönesi!

...

(Türkçe) El yanında yüzü kara düşesin!⁷

(Kazakça) Beti tilingir, şaşy kıyılğır! / Yüzü kesilsin, saçı kesilsin!

“Kültür anlamın kaynağıdır” (Kağıtçıbaşı 2000:48); aynı kültürel bağlamı paylaşan kişiler için kültürel unsurların ifade ettiği anlam birdir, bir yabancılık ve anlayamama söz konusu değildir (Bkz. Yıldırım 1998). Alkış ve kargışlar, ifade edilişleriyle, yukarıda bahsedildiği gibi bize dilin gücünü ve insan üzerindeki etkisini hissettirirler ve ifade edildikleri ortamda kişiler tarafından aynı anlam yükleriyle anlaşılır ve paylaşılırlar. Alkış ve kargış söylendiğinde, bir edim, gerçekleştirilmiş olur ve sözün etkisi alkış ve kargışı alana yöneltilir ki, aynı kültürü

⁵ Anlam Bağlamı: “bir folklor unsurunun yaratılıp aktarıldığı toplum için ne ifade ettiği ve bu çerçevede oluşturulmuş neden sonuç ilişkilerinin nasıl açıklanabileceği konusunda bilgi verir (Çobanoğlu 2002: 314).

⁶ Dua örnekleri için bkz. (Kaya 2001: 4-22).

⁷ Beddua örnekleri için bkz. (Kaya 2001:213-266).

paylaşan insanlar için alkış ve kargışın ne ifade ettiği de ortak kültürel zeminde, ortak duygulanımlarla kavranır.

Kazak halkı arasında “dua” anlamında “bata” kelimesi yaygındır. Kazakçada bata, insanoğluna yalnızca iyilik dilemek geleneği olarak bilinir. Sonradan dilek dileme, o dileğe kavuşma gücüyle ilgili inanç temelinde “bata” çeşitlenir. Kazak Türklerinde “bata” üçe ayrılır:

1. Ak bata (ak dua), yani içtenlikle gelen iyi dilek, nesillerden beri süre gelen vasiyetnamedir. Ak batanın temel amacı aile ve akraba fertleri arasında sevgi ve saygıyı göstermek, güçlü etmek, geleceğe yönelik amaçları belirlemektir (Tolekova 1974). Kazak Türkleri arasında yemekten önce misafirlerin eline ibrikle, leğene su dökme geleneği vardır. Bu işi çocuklara ve en genç olanlara yaptırırlar. Halk hikâyelerine göre bu Süleyman Peygamber döneminden süre gelen bir gelenektir: Hz. Davut Peygamber otuz oğlunu kaybettiği için çok zor ve emleli günler yaşamaktadır. Ulu Allah onu avutmak için ona bir erkek çocuk hediye eder. Oğlu dünyaya gelmeden önce Hz. Cebrail ona bir vahiy getirir. “Ey Davut! Ulu Allah sana bir çocuk hediye edecek. Ancak bir şartla; çocuğun dokuz yaşına kadar yaşayacak. Buna razı mısın?” diye sorar. Hz. Davut içinden çok üzülse de, Cenab-ı Hakkın isteğine razı gelir. Çok uzamadan Hz. Davut’un bir erkek çocuğu olur. Adını Süleyman koyar. Hz. Davut padişah olduğu için sarayına her gün yüzlerce kişi misafir gelirmiş. Hz. Süleyman yedi yaşındayken, babası eline ibrik verir ve gelen giden misafirlerin eline su dökmesini söyler. Gün boyunca bıkmadan misafirlerin eline su döken Süleyman misafirlerden “Uzun yaşa!”, “Allah’ın sevdiği kulu ol!”, “Başından baht, altından taht eksik olmasın!”, “Adil padişah ol!”, “İki cihanın sırrını bil!”, “Düşmanına sert, dostuna sadık ol!”, “Âlim ol!” gibi 99 türlü dua almış. Böylece Hz. Süleyman on beş yaşına gelir. Bir gün Hz. Davut Ulu Allah’a, “Ey Yüce Allah, bana oğlumun dokuz yaşına kadar yaşayacağını söylemiştin. Bu ne hikmet?” diye sorar. Yüce Allah, “Doğru söylüyorsun. Süleyman dokuz yaşına kadar yaşayacaktı, ancak akıllı oğlun benim kullarıma hizmet etmekten yorulmadı, onlar da içtenlikle benim 99 adım söyleyerek ona dua ve alkış yağdırdılar. Halkın duaları neticesinde Süleyman’ın ömrü uzadı. Ben de bugünden itibaren ona 99 mucize, verdim. Yeryüzündeki dağ, taş, kuşların ve canlıların, on sekiz bin cihanın padişahı yaptım.” der. İşte bu yüzden Kazaklar arasında hala eve misafir geldiğinde çocukları, misafirin eline su dökmesi için heveslendirirler, “Git misafir eline su dök ve onun duasını (alkışını) al!” derler (Sancar vd. 2014: 43-44).

2. Teris bata (ters dua), kargış ve cezanın en kötü ve ağır biçimidir. Böyle bata (teris bata) anne babasına, ailesine ve soyuna, vatanına ve inancına karşı büyük kabahat ve suç işleyene, elleri ters kaldırıp edilen bedduadır. Örneğin, “Kızjibek ve Tolegen” Kazak halk destanlarından biridir. Bu trajik aşk destanında Tolegen ve Kızjibek iki ayrı köyendirler ve nişanlıdırlar. Tolegen savaşa maruz kalan Kızjibek’in köyüne yardıma gitmek için, Bey babasından askerleri ile yola çıkmak üzere onay ister. Ancak babası onun gitmesine karşıdır. Oğlunun vazgeçemeyeceğini anlayan baba ona “ters bata” verir. Tolegen tek başına yola koyulur. Askerleri “teris batadan” korkup ona eşlik etmezler. Tolegen sevgilisinin köyüne varmadan nişanlısına kavuşmadan yarı yolda düşmanları tarafından öldürülür (Bkz. Kazkstan Ulıtyk Ansiklopidya 1998).

Kazak kültüründe konaklıkta, misafirlikte misafirlerin eline su döken gençlere

söylenen alkışlar şöyledir: “Jasın uzak bolsın!” / “Ömrün uzun olsun!”, “Tauday adam bol!” / “Dağ gibi adam ol!”, “Ulkenazamat bol!” / “Büyük kişi ol!”, “Ul tap!” / “Oğlun olsun!” (genç evli, erkek çocuğu olmayan bayanlara söylenir).

3. Serttesu bata, batalasu (antlaşma, söz verme), dünürlükte, elçilikte, beyler ve hanlar arasında verilen vaadler ve ant sözleridir. Töreye göre, bu sözlerin bozulması kargış ile birdir. Bu yüzden Kazaklar “serttesu bata, batalasu” eylemini erlik ve soyluluk belirtisi olarak görürler (Tolekova1974).

Sonuç

Türk dünyası sözlü kültüründe alkış “dua” ve kargış “beddua” binlerce yıllık bir kültürel birikimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve bu değerli söz varlığı, içerisinde barındırdığı gelenek ile birlikte günümüze kadar bütün canlılığıyla ulaşmıştır. Sözlü kültür unsurları olarak alkış ve kargış “ortak bellek ve paylaşılan deneyimlerin” (Bkz. Oğuz 2007) bir sonucu ve bir milletin ortak duygu dünyasının yansımasıdır. Alkış ve kargış, sözlü kültürde kendilerine özgü bağlamları içerisinde korunurlar; diğer bir ifadeyle halk hayatındaki kullanımları işlevsellikleri ölçüsünde korunmuştur; kuşaklar arasında aktarılmışlardır, olumluya ve olumsuzla gönderme yapan öğretici niteliklerini korumuşlardır ve sosyal normların işlerliğini bir ölçüde desteklemiştirler.

Sözlü kültürümüz yaşamımızın anlam kaynağıdır ve Türk dünyası sözlü kültüründe Alkış ve kargış söyleme geleneği önemli bir yere sahiptir. Alkışlar ve kargışlar, yaygın olarak kullanılışlarıyla ve ifade edilişleriyle, bize dilin gücünü ve insan üzerindeki etkisini gösteren sözlü kültür unsurlarımızdandır. Sözlü kültürde insanlar sözcüklerin büyümlü gücünü hissetmekle kalmaz onun etkisini de hissederler ve “en azından bilinçdışında inanmaları, kelimeleri zorunlu olarak söylenen, seslendirilen ve dolayısıyla bir güç tarafından harekete geçirilen şeyler olarak algılamalarına neden olur”. Bu anlamda, sosyolinguistik ve sosyo-psikolojik yönleriyle alkış ve kargışlar, söylendikçe sadece bir söz edimi gerçekleşmez, aynı zamanda sözün “büyümlü gücü” ve insan üzerindeki etkisi de açığa çıkar. Sevinç, sevgi, mutluluk, minnettarlık, gibi duygularımızı ifade etmede ve dile getirmede kullandığımız sözcüklerin olumlu ve pozitif güce sahip olduğuna; nefret, kin, kırgınlık, çaresizlik, gibi düşünce ve duygularımızı ifade etmede kullandığımız sözcüklerin de olumsuz ve negatif bir güç içerdiğine inanırız. Dolayısıyla bu iki olgunun (alkış ve kargış) hem dilsel özelliğe, hem de psikolojik etkisi olan bir içeriğe sahip olduğunu görürüz. Ancak bunların psikolojik etkisi tüm insanlara ortak olmasına rağmen, dil ve kültür özellikleri açısından bakıldığında sosyolinguistik bağlamları birbirinden farklı olabilir. Bu yüzden alkış ve kargış anlamını taşıyan sözler ve ifadeler her kültürde farklı ve değişik örf-adet, inanç çerçevesinde tekrarlanan kavramlar olarak karşımıza çıkabilirler.

Kaynakça

- ARTUN, Erman, (2017), “Günümüz Adana Âşıklık Geleneğinde Alkış-Kargış (Kara Alkış)”, Erişim: 08.03.2017, http://turkoloj_.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_3/artun.php
- AUSTIN, J. L., (2009), *Söylemek ve Yapmak - Harvard Üniversitesi 1955 William James Dersleri*, (Çev. R. Levent Aysever), İstanbul: Metis Yayınları.
- BORATAV, P. Naili, (2003), *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul: K Kitaplığı.
- ÇELEBİ, Vedat, (2014), “Gündelik Dil Felsefesi ve Austin’in Söz Edimleri Kuramı”, *Beytulhikme an International Journal of Philosophy*, 4: 73-88.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, (2002), *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, (2012), *Halk Edebiyatına Giriş-I*, (Ed. H.Biltekin), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- DUYMAZ, Ali, (2017), “Sihir Şiirlerinin Bir Türü Olarak Alkışlar”, *Millî Folklor*, 45: 15-21.
- EKİCİ, Metin, (2016), “Türk Kültüründe “Al” Renk”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16: 103-107.
- GÜNER, Galip, (2015), “Alkış “Dua” ve Kargış “Beddua” Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine”, *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, I*, 16-18 Ekim 2014, Elazığ: 625-631.
- HARMANCI, Meriç, (2012), “Dede Korkut Hikâyelerindeki Alkış ve Kargışlara İşlevsel Bir Yaklaşım”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23: 1-17.
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem, (2000), *Kültürel Psikoloji - Kültür Bağlamında İnsan ve Aile*, İstanbul: Evrim Yayınevi.
- KAYA, Doğan, (2001), *Folklorumuzda Beddua Söyleme Geleneği ve Türk Halk Şiirinde Beddualar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- KAYA, Doğan, (2003), “Alkış-Kargışlar”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, 3, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları: 131-150.
- Kazakistan Ulutık Ansiklopediya-I*, (1998), (Redaktor: A. Nisanbayev), Almaty.
- OĞUZ, Öcal, (2007), “Folklor: Ortak Bellek veya Paylaşılan Deneyim”, *Millî Folklor*, 74: 5-8.
- ONG, Walter J., (2003), *Sözlü ve Yazılı Kültür - Sözüün Teknolojileşmesi*, (Çev. S. Postacıoğlu Banon), İstanbul: Metis Yayınları.
- PALA, İskender, (2011), *İki Dirhem Bir Çekirdek*, İstanbul: Melisa Matbaacılık.
- SANCAR, Kerimbay vd., (2014), *Salt Dastur Soyleydi*, Almaty: Orhon Yayınevi.
- SEVİNÇLİ, Veysi, (2015), “Türk Kültüründe Alkış / Kargış ve Adilcevaz Örneği”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, LII, 98: 97-125.
- TOLEKOVA, S., (1974), *Kazak Tilindegi Algıspen Kargıs Mandi Frazeologizmder*, Almaty: Mektep Yayınevi.
- YILDIRIM, Dursun, (1998), *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları.